

نقش رضاخان

در تدوین قانون مدنی

احمد رضا نائینی

قانون مدنی را می‌توان شاهکار ادبیات حقوقی ایران نامید چون از جهت شکلی و ماهوی به گونه‌ای تنظیم شده که علاوه بر امور حقوقی، ملاحظات شرعی نیز در تدوین آن در نظر گرفته شده و از این بابت است که هم مورد تأیید حقوقدانان و از طرفی مورد تأیید علمای دینی است. مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. آنچه در این مقاله نیز مطرح نظر قرار می‌گیرد، مواد مذکور است. در نوشته‌ها و لسان تحصیل کرده‌های حقوق و حتی غیر حقوق اینطور بیان می‌شود که مواد مذکور به دستور رضاخان تهیه شده است. پیرامون صحت یا سقم این موضوع، مطالبی به شرح زیر ارائه می‌شود:

مبحث اول - سلطنت رضاخان

گفتار اول - آغاز سلطنت رضاخان

برای اینکه بهتر بتوان از این مبحث نتیجه گرفت، تاریخ روی کارآمدن رضاخان مطرح و با تطابق آن با زمان تهیه شدن قانون مدنی، نتیجه‌گیری می‌شود. به موجب مصوبه مورخ ۹ آبان‌ماه ۱۳۰۴ شمسی انقراض سلطنت قاجاریه اعلام و حکومت موقتی به رضاخان واگذار و تعیین تکلیف حکومت قطعی به نظر مجلس مؤسسان موکول گردید. با اصلاح اصول ۳۶، ۳۷ و ۳۸ متمم قانون اساسی در تاریخ ۲۱ آذرماه ۱۳۰۴ سلطنت از سلسله قاجاریه به سلسله پهلوی منتقل گردید.

سه روز بعد (بیست و چهارم آذرماه ۱۳۰۴) مراسم سوگند رضاخان در مجلس شورای ملی انجام شد.^۱ متن مصوبه مجلس شورای ملی در این زمینه چنین است:

قانون اعلام انقراض سلطنت قاجاریه و تفویض حکومت موقتی به شخص آقای رضاخان پهلوی

مصوب ۹ آبان ماه ۱۳۰۴ شمسی

ماده واحده - مجلس شورای ملی به نام سعادت ملت، انقراض سلطنت قاجاریه را اعلام نموده و حکومت موقتی را در حدود قانون اساسی و قوانین موضوعه مملکتی به شخص آقای رضاخان پهلوی واگذار می کند. تعیین تکلیف حکومت قطعی موکول به نظر مجلس مؤسسان است که برای تغییر مواد ۳۶ - ۳۷ - ۳۸ - ۴۰ متمم قانون اساسی^۲ تشکیل می شود.

این قانون که مشتمل بر یک ماده است در جلسه نهم آبان ماه یک هزار و سیصد و چهار شمسی به تصویب مجلس شورای ملی رسید. نایب رییس مجلس شورای ملی - سید محمد تدین^۳

به دنبال این ماده واحده، مجلس مؤسسان روز یکشنبه پانزدهم آذرماه ۱۳۰۴ در تکیه دولت افتتاح

شد.^۵

شیخ حسین یزدی از روحانیان و علمای آزادی خواه و روشن فکر صدر مشروطیت که تقریباً هفتاد سال داشت به ریاست سنی مجلس معین گردید و من (دکتر عیسی صدیق) که از جوانترین اعضا بودم به منشی گری برگزیده شدم و چون رئیس سالن خورده گوشش سنگین بود بناچار قسمت عمده کار جلسه اول که چند ساعت بطول کشید بر عهده من قرار گرفت.^۶

مجلس مؤسسان در تاریخ بیست و یکم آذرماه ۱۳۰۴ شمسی در سه اصل مذکور (اصول ۳۶ و ۳۷ و ۳۸) تجدید نظر کرد^۷ و چنانچه مذکور افتاد، سه روز بعد (بیست و چهارم آذرماه ۱۳۰۴) مراسم سوگند رضاخان در مجلس شورای ملی انجام شد.^۸

مصوبه مجلس مؤسسان بدین شرح است:

«ماده واحده - مجلس مؤسسان سه اصل ۳۶ و ۳۷ و ۳۸ متمم قانون اساسی مصوبه بیست و یکم آذرماه ۱۳۰۴ را به جای سه اصل ۳۶ و ۳۷ و ۳۸ سابق متمم قانون اساسی قرار داده، سه اصل مذکور سابق را ملغی می داند».^۹

در این قسمت دو نکته درخور توجه است:

۱- اصل ۴۰ که تغییر آن در مصوبه ۹ آبان ۱۳۰۴، به مجلس مؤسسان واگذار شده بود، در مجلس مذکور مورد تغییر قرار نگرفته است.

۲- با عنایت به مطالب فوق، تاریخ روی کار آمدن رضا خان بطور موقت نهم آبان ماه ۱۳۰۴ و با توجه به مصوبه مجلس مؤسسان بیست و یکم آذرماه ۱۳۰۴ و به موجب اصل ۳۹ قانون اساسی، تاریخ قطعی شدن آن، روز سوگند رضاخان در مجلس شورای ملی یعنی بیست و چهارم آذرماه ۱۳۰۴ بوده است.

گفتار دوم - زمان تدوین قانون مدنی

در این قسمت تاریخ تهیه و تدوین قانون مدنی از دفترچه مرحوم سید محمد فاطمی قمی - تهیه کننده جلد اول قانون مدنی - که به دست خود نگاشته، ذیلاً ارائه و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. چون مطالب مهم نگاشته شده در مورد قانون مدنی در دو قسمت از دفترچه خاطرات ایشان آمده، لذا مطالب مذکور در دو بند مورد بررسی قرار می‌گیرد:

بند اول

در قسمتی از دست‌نوشته‌های فاطمی چنین آمده است:

«در موقع سلطنت مظفرالدین شاه مدارس در ایران به طرقی جدید تأسیس شد. در آن موقع بر حسب اصرار بعضی از کتابفروشیها، کتابهایی راجع به شرعیات و احکام فقهیه برای تدریس در مدارس نوشته و منتشر شد.^{۱۰} پس از آنکه وارد عدلیه شدم و قوانین تشکیلات و اصول محاکمات و غیره از مجلس گذشت به خیال افتادم که راجع به معاملات، احکام فقهیه را مفصل‌تر از آنچه در شرعیات نوشته‌ام، بنویسم. آقای میرزا عیسی‌خان علی‌آبادی که در آنموقع یعنی بعد از ۱۳۳۰ ... کابینه وزارت عدلیه بود اصرار کرد که آن را به ترتیب مواد قانونی بنویسم که شاید وقتی بکار آید. من هم قبول کردم و به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی مواد قانون مدنی را تهیه کردم و چون مطابق اصول محاکمات آن زمان احوال شخصیه، مرجع رسیدگی به دعاوی راجع به آنها، حکام شرع بودند و عدلیه دخالت نداشت و محتاج احکام آنها نبود احکام راجع به اموال را نوشتم و با اینکه در مواقع مقتضیه به وزراء عدلیه وقت تذکر می‌دادم که قانون مدنی مورد احتیاج عدلیه است و من حاضر کرده‌ام بواسطه کمی مدت وزارت هر یک یا جهات دیگر ترتیب اثر داده نشد.

در ۲۸ سنبله^{۱۲} ۱۲۹۸^{۱۳} دستخطی راجع به تشکیل کمیسیون صادر و در ۶ میزان^{۱۴} ۹۸ از طرف وزارت عدلیه اطلاع داده شد.

اعضای کمیسیون عبارت بودند از آقای حاج سید نصرالله و آقای سید محمد یزدی و آقای سید محمد رضا افجه‌ای و آقای سید حبیب‌الله و آقای میرزا احمدخان رئیس اداره امور و من. در این کمیسیون ابتدا قانون مرور زمان را من تهیه کردم و بعد شروع به قانون مدنی کردیم و بجایی نرسید و کمیسیون منحل شد و بعد هم چندین کمیسیون در وزارت عدلیه چنانچه سابق نوشته شد، منعقد و منحل شد. در ۱۶ دی‌ماه ۱۳۰۴ منصورالسلطنه شرحی راجع به تقدیر زحمات و مساعی که در تهیه و تدوین قانون مدنی نوشته و تقاضا کرده صورت مواد مزبوره به حاج غلامحسین خان وثیقی داده شود که استنساخ نموده به وزارت عدلیه بدهد من هم دادم آقای وثیقی و استنساخ کرد. عبارت کاغذ منصورالسلطنه عیناً در ذیل نقل می‌شود:

جناب مستطاب آقای آقا میرزا سید محمد قمی مستشار دیوان عالی تمیز نمره ۲۰۳۵

سابقاً موادی راجعه به قانون مدنی جنابعالی تهیه و تدوین فرموده‌اید وزارت عدلیه زحمات و مساعی جنابعالی را تقدیر نموده و ضمناً تقاضا می‌شود صورت مواد مزبوره را به آقای حاج غلامحسین خان وثیقی بدهید که استنساخ

نموده به وزارت عدلیه بدهد که لدی‌الافتضا مورد استفاده گردد. (مصطفی - مهر وزارت عدلیه).

جوابی که من داده‌ام

مقام منبع وزارت عدلیه اعظم

بر حسب مرقومه ۱۶ حمل ۱۳۰۴^{۱۵} تحت نمره ۲۰۳۵ قانون مدنی تا آخر کتاب وقف مشتمل بر ...^{۱۶} ماده به آقای حاج غلامحسین خان وثیقی برای استنساخ داده شد و کتاب نکاح و طلاق نیز حاضر است به ایشان داده می‌شود که جمعاً ...^{۱۷} ماده می‌شود و چون به تدریج داده شده است ممکن است محتاج به مقابله و تصحیح یا قدری جرح و تعدیل باشد و موقوف به امر آن مقام است.

رسید پاکت فوق به تاریخ ۱۳۳۴۵/۲/۲۱»^{۱۸}

بند دوم

در قسمت دیگری از دفترچه خاطرات ایشان نیز چنین آمده است:

«در ۱۹ برج حوت ۹۹ «نمره ۱۲۳۰۷» به کمیسیون قانون مدنی دعوت شدم.»

در قسمت دیگری از خاطرات سید محمد فاطمی که در زمان سلطنت احمد شاه و نخست وزیری سید ضیاء، به ثبت رسیده، چنین آمده است:

«در شب... کاغذی از رئیس‌الوزرا رسید و مرا برای بعد از ظهر آن روز در هیئت وزرا دعوت کرده بودند. فردای آن روز تا چهار از شب در هیئت وزرا بودیم و مذاکره قوانین بود. در کمیسیون قانون، قانون مرور زمان را من سابقاً نوشته بودم قرائت و تصویب شد و قانون ثبت اسناد به نحوی که بعد منتشر شد امضا و تصویب شد. توضیحاتی برای قانون تشکیلات و اصول محاکمات نوشتیم. پس از آن قانون مدنی که من سابقاً نوشته بودم خوانده شد و کتاب اول آن برای تصویب به هیئت وزرا فرستاده شد.»

با توجه به مطالب فوق، در این قسمت نیز مشخص می‌شود که قانون مدنی حتی قبل از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ و همانطور که قبلاً بیان شد قبل از سال ۱۲۹۸ شمسی توسط مرحوم فاطمی تهیه شده است.

گفتار سوم - بررسی کتب حقوقی

در بعضی از کتب حقوقی مطالبی در مورد شروع به تدوین قانون مدنی آمده است که به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

بند اول

در یکی از کتب حقوقی چنین آمده است:

«در سال ۱۲۸۹ شمسی، ایران توانست قوانینی پیرامون سازمان قضایی و آئین دادرسی تهیه کند. پنج سال بعد یعنی ۱۲۹۴، عیسی علی آبادی، مشاور پیشین دادگاه انتظامی قضا، از سید محمد فاطمی قمی رئیس شعبه حقوقی دیوان عالی کشور یا دیوان تمیز و عضو فرهنگستان خواست تا طرح یک قانون مدنی

را پی افکند.»^{۱۹}

چنانچه توضیح داده شد، سیدمحمد فاطمی، بعد از سال ۱۳۳۰ قمری (۱۲۹۰ شمسی) شروع به تدوین قانون مدنی نموده است.

بند دوم

دکتر لنگرودی در یکی از کتب خود چنین آورده است:

«شروع به تدوین مجموعه قوانین مدنی در حدود ششم میزان ۱۲۹۸ شمسی شد و مقداری از آن تا سال ۱۳۰۴ فراهم گردید.»^{۲۰}

همین نویسنده در کتاب دیگری نیز آورده است:

«تاریخ شروع به تدوین آن، حدود ششم میزان ۱۲۹۸ هجری است.»^{۲۱}

برای اینکه مشخص شود که این مطالب از چه منبعی اخذ شده نکات ذیل درخور توجه است: در کتاب «مبسوط در ترمینولوژی حقوق» تألیف دکتر لنگرودی پیرامون شخصیت تهیه‌کننده قانون مدنی نکاتی به چشم می‌خورد که ذیلاً می‌آید:

«سیدمحمد فاطمی قمی مدون قانون مدنی کنونی ایران ... که انشاء عبارات قانون مدنی از خود او است. ... در دفتر خاطراتش نوشته است: «... به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی مواد قانون مدنی را تهیه کردم». او اتوبیوگرافی خود را در رساله‌ای به خط خود نوشته است که در اختیار یکی از اقارب او بود و به اصرار من فقط بیست و چهار ساعت به من امانت داد و من تمام آن را خواندم. چاپ آن سودمند است. رابط بین او و وزارت عدلیه در ارسال مواد قانون مدنی به وزارتخانه غلامحسین وثیقی رئیس شعبه دیوان کشور و مرحوم منصورالسلطنه عدل بودند. پس از خاتمه عمل، مرحوم فروغی رئیس الوزراء وقت پیشنهاد کرد که عصابی مرصعی^{۲۲} به عنوان جایزه و قدردانی برای وی ارسال شود و شد. این مختصر را برای پاس زحمات او و خدمتی که به ملت و فرهنگ اسلام و ایران کرده است در این جا آوردم تا گرد غفلت روزگار بر آن ننشیند.»^{۲۳}

با توجه به مطالب فوق، دکتر لنگرودی عبارات مذکور را از دفترچه خاطرات سیدمحمد فاطمی استخراج کرده است. چنانچه در خاطرات فاطمی نیز آمد، تاریخ مذکور صرفاً مربوط به کمیسیون بوده که به نتیجه نرسیده است. با توجه به دفترچه خاطرات ایشان، قانون مدنی قبل از سال ۱۲۹۸ شمسی توسط مرحوم فاطمی تهیه شده است. بنابراین تاریخ مندرج در کتب یاد شده، ارتباطی به تدوین قانون مدنی ندارد.

بند سوم

در یکی از کتب حقوقی چنین آمده است:

«در روز سه‌شنبه دهم دی ماه ۱۳۰۶ کمیسیون تدوین قانون مدنی در وزارت دادگستری تشکیل و جلد اول آن که مشتمل بر ۹۵۵ ماده است به موجب ماده واحده در جلسه ۱۸ اردیبهشت ۱۳۰۷ به تصویب مجلس شورای ملی رسید.»^{۲۴}

در کتاب دیگری نیز چنین آمده است:

«در دهم دی ماه ۱۳۰۶ هجری شمسی کمیسیونی مرکب از مطلعین و اهل علم در وزارت دادگستری تشکیل گردید...»^{۲۵}

در مقاله‌ای تحت عنوان «تاریخچه تدوین قانون مدنی»^{۲۶} نیز چنین آمده است:

«سرانجام بعد از بنیان‌گذاری عدلیه جدید در تاریخ سه‌شنبه دهم دیماه ۱۳۰۶ هیئت تدوین قانون مدنی منصوب شد و شروع به کار کرد.»^{۲۷}

صاحب مقاله در کتاب دیگری چنین آورده است:

«بنابراین جلد اول قانون مدنی که مشتمل بر ۹۵۵ ماده بود در مدت نسبتاً کوتاهی تهیه و به موجب ماده واحده در جلسه ۱۸ اردیبهشت سال ۱۳۰۷ شمسی در مجلس شورای ملی به تصویب رسید»^{۲۸}

در مورد زمان تهیه شدن قانون مدنی توضیحات کافی داده شد اما با توجه به مطالبی که در بند اخیر بیان شد، نکات ذیل ارائه می‌گردد:

الف- اگر تاریخ تشکیل کمیسیون تدوین قانون مدنی را (۱۳۰۶/۱۰/۱۰) قرار دهیم در واقع تا تقدیم لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی (۱۳۰۷/۲/۱۸) چهار ماه و چند روز برای تنظیم قانون مدنی فرصت وجود داشته است. البته این در حالی است که ایام تعطیل و مشغله اعضای کمیسیون و مسائل دیگری از این قبیل را هم در نظر بگیریم.

ب- چگونه متصور است که ۹۵۵ ماده از قانون مدنی با این همه استحکام و مراجعه به کتب متعدد فقهی و... آن هم در کمیسیونی متشکل از چند نفر، در ظرف مدت نسبتاً کوتاهی تهیه شود. به نظر می‌رسد که اینگونه مطالب نه تنها باعث عظمت قانون مدنی نمی‌شود، بلکه موجب بی‌اهمیت جلوه دادن یک قانون مهمی است که چند سال تحقیق و تدبیر را به دنبال داشته است.

مبحث دوم- نقش محمد علی فروغی در تدوین قانون مدنی

گفتار اول- نامه محمد علی فروغی به رضاخان

در این قسمت بخش دیگری از خاطرات سیدمحمد فاطمی از دفترچه ایشان استخراج و عیناً ارائه می‌شود:

«در چهارم اردیبهشت ۱۳۰۵ به توسط میرزا محمدعلی خان فروغی بواسطه تهیه و انشاء قانون مدنی فرمان سر عسائی مرصع صادر شد. نمره ۱۵۷۰

رئیس‌الوزرا میرزا محمدعلی خان فروغی در موقعی که فرمان عسار را برای صحه اعلیحضرت فرستاده متن ذیل را می‌نویسد:

از آنجا که استحکام مبانی قضا و بسط تأمینات قضایی همواره مورد توجهات مخصوص اعلیحضرت همایون شاهنشاهی ارواحنا فداه بوده و دستخط مبارک هم امر اکید به تسریع و وضع قوانین لازمه خاصه قوانین مدنی فرموده‌اند و نظر به اینکه پیشرفت این مرام مربوط به تشویق و تربیت اشخاص فاضل و دانشمند و کسانی است که می‌توانند از عهده این امر مهم برآیند مناسب آمد خاطر مهر مظاهر ملوکانه را به سوابق زحمات گرانمایی

که جناب مستطاب عمده‌الفضلاء و الفقها آقای آقامیرزا سید محمد قمی در این راه متحمل شده و خدمتی که به دیوان قوانین مملکت کرده و می‌کند متذکر سازد و معزی‌الیه مجموعه‌ای مشتمل بر ۱۴۰ ماده^{۳۹} با کمک چاکر راجع به قوانین مدنی ترتیب داده‌اند که الحق سزاوار تحسین و تقدیر ذات اقدس شهریاری است و مجموعه معروض متضمن ابوابی در باب معاملات و املاک، وقف و نکاح و طلاق می‌باشد. متمم آن هم در دست مطالعه است و امید می‌رود که به زودی حاضر و تقدیم مجلس شورای ملی گردد. تهیه و تدوین قانون مدنی از جمله کارهای مشکلی است که در ممالک اروپا سالها وقت و زحمت دانشمندان معروف را صرف خود نموده. در اینجا هم اگرچه احکام شرع انور و تحقیقات فقها و علما اساس آن را محکم و حتی جزئیات را روشن کرده است لیکن تفرس و تتبع در گفته‌های سابقین و تنظیم و تدوین آنها هم امر بسیار صعب و مشکلی بوده که آقای آقامیرزا سید محمد بخوبی از عهده برآمده‌اند و جای آن دارد که از طرف قرین اشرف ملوکانه در این موقع جشن تاجگذاری برای تقدیر زحمات ایشان و تشویق اهل فضل و هنر یک عصای سرمصرع مرحمت و اعطا گردد. این است که جسارتاً فرمانی را برای توشیح مبارک تقدیم سریر عظمی می‌نماید. فروغی محمدعلی»

پس از ارائه نامه فوق، چند نکته قابل تأمل است که به آنها اشاره می‌شود:

الف- در قسمتی از دستخط محمد علی فروغی به رضاخان آمده است «... و دستخط مبارک هم امر اکید به تسریع و وضع قوانین لازمه خاصه قوانین مدنی فرموده‌اند»
به هر حال اثری از دستخط مذکور به دست نیامد. ضمن اینکه دستخطی از رضاخان، آن هم در تهیه مواد قانون مدنی، قابل تأمل است.

ب- در قسمت دیگری از دستخط محمد علی فروغی به رضاخان چنین آمده است: «... و مجموعه معروض متضمن ابوابی در باب معاملات و املاک، وقف و نکاح و طلاق می‌باشد. متمم آن هم در دست مطالعه است و امید می‌رود که به زودی حاضر و تقدیم مجلس شورای ملی گردد».

اولاً- با توجه به متن فوق و همچنین یادداشتهای سیدمحمد فاطمی علاوه بر جلد اول قانون مدنی، مواد مربوط به نکاح و طلاق را نیز ایشان تهیه کرده است.

ثانیاً- با عنایت به این نکته که «متمم آن هم در دست مطالعه است و امید می‌رود که به زودی حاضر و تقدیم مجلس شورای ملی گردد»، به نظر می‌رسد که متن اولیه بقیه مواد مربوط به جلد‌های دوم و سوم قانون مدنی را نیز مرحوم فاطمی تهیه کرده باشد. هر چند نگارنده به دنبال نفی کمک دیگران در تدوین قانون مدنی نیست.

ج- در قسمت دیگری از دستخط محمد علی فروغی به رضاخان چنین آمده است: «... تهیه و تدوین قانون مدنی از جمله کارهای مشکلی است که در ممالک اروپا سالها وقت و زحمت دانشمندان معروف را صرف خود نموده. در اینجا هم اگرچه احکام شرع انور و تحقیقات فقها و علما اساس آن را محکم و حتی جزئیات را روشن کرده است لیکن تفرس و تتبع در گفته‌های سابقین و تنظیم و تدوین آنها هم امر بسیار صعب و مشکلی بوده که آقای آقامیرزا سید محمد بخوبی از عهده برآمده‌اند»

با توجه به متن فوق، چگونه متصور است که در ظرف مدت کوتاهی (از زمان روی کار آمدن رضاخان تا چهارم اردیبهشت ۱۳۰۵)، قانون مدنی ایران تهیه گردد.

گفتار دوم - دریافت یک قبضه عصای سرمرصع

در این قسمت فرمان دریافت عصای سرمرصع ذیلاً درج می‌شود:

«نظر به پاس خدمت و تشویق اهل دانش و فضل و نظر به خدمات گرانبهایی که جناب مستطاب عمدةالفضلاء والفقهاء میرزا سید محمد قمی عضو دیوان عالی تمیز در تهیه و انشاء قانون مدنی که اراده ما به تدارک آن علاقه گرفته بود به دولت شاهنشاهی نموده‌اند، برحسب پیشنهاد جناب اشرف میرزا محمد علی‌خان فروغی رئیس‌الوزراء مشارالیه را به اعطای یک قبضه عصای سرمرصع قرین اعزاز می‌فرماییم. ۴ اردیبهشت ۱۳۰۵»

گفتار سوم - نقش محمد علی فروغی در تهیه موادی از قانون مدنی

نقش محمد علی فروغی در تهیه و تدوین قانون مدنی، نقشی است که ضمن نامه‌اش به رضاخان برای تشویق مرحوم فاطمی، برای خود ایفاء کرده است و گرنه به نظر می‌رسد نقش وی را در این زمینه، در جای دیگری نمی‌توان یافت.

چنانچه مذکور افتاد، فروغی در نامه مذکور به رضاخان چنین نوشته است:

«...خاطر مهر مظاهر ملوکانه را به سوابق زحمات گرانبهایی که جناب مستطاب عمدةالفضلاء والفقهاء آقا میرزا سید محمد قمی در این راه متحمل شده و خدمتی که به دیوان قوانین مملکت کرده و می‌کنند متذکر سازد و معززی‌الیه مجموعه‌ای مشتمل بر ۱۴۰ ماده^{۳۰} با کمک چاکر راجع به قوانین مدنی ترتیب داده‌اند که الحق سزاوار تحسین و تقدیر ذات اقدس شهریاری است...»

با توجه به عبارت فوق، مؤلفی برای این مقوله مطالبی را ارائه کرده است. وی در زیرنویس یکی از صفحات کتاب خود چنین می‌نویسد:

«به خاطر دارم مرحوم جلال‌الدین همایی استاد فقه ما در سال سوم قضائی دانشکده حقوق، روزی ضمن تدریس، سخن از جلد اول قانون مدنی به میان آورد و گفت قانون مدنی طفل نابالغ فقه است که پس از ترجمه شدن از فقه، ترجمه را به نظر مرحوم محمد علی فروغی ذکاءالملک رساندند و آن مرحوم در نثر آن اصلاحاتی به عمل آورد و به صورتی که تصویب شده در آمد. اینجا که مرحوم فروغی در گزارش خود نوشته است قانون مدنی با کمک او ترتیب داده شده، ممکن است منظورش همین گفته استاد همایی بوده باشد. والله اعلم بالصواب»^{۳۱}

در مورد مطالب فوق دو نکته درخور توجه است:

الف- در این مبحث نیز نقش محمد علی فروغی تا مرحله اصلاحات در نثر قانون مدنی، پیشتر نرفته ولی در این زمینه نیز سندی به دست نیامد.

به نظر می‌رسد محمد علی فروغی در بعضی از کمیسیونهای تدوین لوایح شرکت داشته، ولی ظاهراً در تهیه و تدوین و در کمیسیون‌های مربوط به قانون مدنی هیچگونه نقشی نداشته است.

ب- با توجه به اینکه مؤلف مذکور، دفترچه خاطرات مرحوم فاطمی را مرور کرده و مطالب و خاطرات

ایشان و نامه محمد علی فروغی پیرامون اهمیت قانون مدنی را نیز ملاحظه کرده، با این وجود، شأن و اهمیت قانون مدنی را تا مرحله ترجمه‌ای از متن فقه، پایین آورده است.

قسمت دیگری از خاطرات سیدمحمد فاطمی

در خاتمه این مبحث، نکته‌ای که در دفترچه خاطرات فاطمی وجود دارد ذیلاً می‌آید:
«برای دهم بهمن ۱۳۰۶ برای مطالعه در قانون مدنی دعوت شدم و این قانون مدنی همان است که سابقاً من ترتیب داده بودم و فی‌الجمله تغییر پیدا کرد».

سیدمحمد فاطمی در دفترچه خاطرات خود هیچگونه اشاره‌ای به نقش دیگران در تدوین قانون مدنی ندارد و به صراحت برای چندمین بار ذکر می‌کند که این متن، همان است که وی تهیه کرده است. ضمن اینکه به این مقوله نیز اذعان دارد که در متن تهیه شده توسط او در کمیسیون مربوطه، تغییراتی نیز صورت گرفته است. همچنانکه در نوشته‌های مرحوم فاطمی نیز این نکته به چشم می‌خورد که چون مواد مذکور به مرور به وزارت عدلیه ارسال شده، لذا این مواد نیاز به حک و اصلاح دارد.

گفتار چهارم - تعداد مواد تهیه شده توسط سیدمحمد فاطمی

فاطمی در دفترچه خاطرات خود به تعداد مواد قانون مدنی که تهیه کرده، اشاره‌ای ندارد. در مورد تعداد مواد تهیه شده توسط ایشان، نکات ذیل درخور توجه است:
الف- در جواب نامه‌ای که منصورالسلطنه عدل به فاطمی نوشته، مرحوم فاطمی جای تعداد مواد را خالی گذاشته است.

ب- در نامه محمد علی فروغی به رضاخان تعداد مواد ۱۴۰ ماده آمده است. در مورد این نکته، مطالب ذیل درخور اشاره است:

یک- چون در نامه مربوط به محمد علی فروغی به ۱۴۰ ماده اشاره شده و این تعداد مواد از نظر فاطمی صحیح نبوده، لذا ایشان ضمن امانتداری و نقل این مطلب در دفترچه خاطرات خود، بالای عبارت «۱۴۰ ماده» حرف «ص» گذاشته و در کنار دفترچه یادداشت خود چنین آورده است: «ص ۴۰۰» یا «ص ۱۴۰».

در مورد این عبارات، سه حدس می‌توان زد:

۱- مواد مربوطه مشتمل بر ۱۴۰ صفحه بوده است.

۲- مواد مذکور مشتمل بر ۴۰۰ صفحه بوده است.

۳- مواد تهیه شده مشتمل بر ۱۴۰۰ ماده بوده است.

دو- فاطمی در دفترچه خاطرات خود نوشته است که:

«روز چهارم اردیبهشت ۱۳۰۵ مراسم تاجگذاری بعمل آمد و فروغی رئیس‌الوزرا خطابه‌ی نمایانی قرائت کرد.

فرمان عصای مرصع^{۳۳} برای تدوین قانون مدنی به من عطا شد که در روزنامه ایران درج شده».

نگارنده به روزنامه ایران مورخ چهارم اردیبهشت ۱۳۰۵ مراجعه و مطلب ذیل را یافتیم که عیناً نقل می‌شود:

عطیه ملوکانه

«نظر به زحماتی که آقا میرزا سید محمد قمی عضو دیوان عالی تمیز در تهیه و تدوین ۱۴۶۰ ماده قانون مدنی بعمل آورده بودند بر حسب پیشنهاد مقام ریاست وزراء یک قبضه سر عصای مرصع از طرف ملوکانه به ایشان اعطاء شده است.»^{۳۳}

به هر حال با عنایت به مطلب فوق به نظر می‌رسد: اولاً- تعداد موادی که مرحوم فاطمی تهیه کرده و از طریق جراید نیز منتشر شده ۱۴۶۰ ماده بوده است.

ثانیاً- علاوه بر مواد مربوط به جلد اول قانون مدنی، مواد مربوط به نکاح و طلاق را نیز ایشان تهیه کرده است.

ثالثاً- تعداد مواد تهیه شده جلد اول و مواد مربوط به نکاح و طلاق و احتمالاً مواد مربوط به بخشهای دیگر، به تفکیک مشخص نیست.

رابعاً- ذکر این نکته نیز ضروری است که مرحوم فاطمی به این موضوع اشاره دارد که تغییراتی در موادی که تهیه کرده، صورت گرفته است.

خامساً- با توجه به مطالبی که ارائه شد، به نظر می‌رسد علاوه بر مواد جلد اول و مواد مربوط به نکاح و طلاق، مواد دیگری از قانون مدنی را نیز مرحوم فاطمی تهیه کرده باشد.

مبحث سوم- درخواست و نحوه تدوین قانون مدنی

گفتار اول- درخواست تدوین قانون مدنی

سیدمحمد فاطمی در دفترچه خاطرات خود چنین آورده است:

«...پس از آنکه وارد عدلیه شدم و قوانین تشکیلات و اصول محاکمات و غیره از مجلس گذشت به خیال افتادم که راجع به معاملات، احکام فقهیه را مفصل تر از آنچه در شرعیات نوشته‌ام، بنویسم. آقای میرزا عیسی خان علی‌آبادی که در آنموقع یعنی بعد از ۱۳۳۰^{۳۴}.. کابینه وزارت عدلیه بود اصرار کرد که آن را به ترتیب مواد قانونی بنویسم که شاید وقتی بکار آید من هم قبول کردم.»

بنابراین تهیه مواد قانون مدنی به صورت مواد قانونی، به اصرار میرزا عیسی خان علی‌آبادی بوده است.

گفتار دوم- نحوه تدوین قانون مدنی

اینکه سیدمحمد فاطمی از چه کتبی برای تهیه مواد مربوط به قانون مدنی استفاده کرده، معلوم نیست و در دفترچه خاطرات خود نیز به این موضوع اشاره‌ای ندارد.

آنچه که در دفترچه خاطرات ایشان وجود دارد، مطالب زیر است:

«به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی مواد قانون مدنی را تهیه کردم و چون مطابق اصول محاکمات آن زمان احوال شخصییه، مرجع رسیدگی به دعاوی راجع به آنها، حکام شرع بودند و عدلیه دخالت نداشت و محتاج احکام آنها نبود احکام راجع به اموال را نوشتم»

یک نکته‌ای که در مطلب فوق به چشم می‌خورد این است که آیا مرحوم فاطمی به زبان فرانسه و... آگاهی داشته تا بتواند قانون مدنی ایران را به ترتیب قانون مدنی فرانسه و... تهیه کند؟

این موضوع از خانواده مرحوم فاطمی سؤال شد که از این مقوله اظهار بی‌اطلاعی نمودند.

نکته بعدی که به ذهن متبادر می‌شود این است که اگر ایشان به زبان فرانسه آگاهی نداشته ترجمه مربوط به این مواد را از کجا به دست آورده است؟

به هر حال با توجه به دست نوشته‌های فاطمی، در آن سالها مطالب یا ترجمه‌ای از قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی در اختیار ایشان بوده است که توانسته بر اساس آن، مواد قانون مدنی را به ترتیب قوانین مذکور تهیه کند.

در یکی از کتب حقوقی چنین آمده است:

« حتی پیش از برپایی مشروطیت... در سال ۱۲۶۴ شمسی، ایران در بستر یک قانونگذاری جدید قرار گرفت... هیئت دولت آن روز، به ترجمه فارسی قانون مدنی فرانسه و برخی از کشورهای اسلامی که مستعمره انگلیس و فرانسه بودند، دست یازید». ^{۳۵}

با عنایت به مطالب فوق، نکات ذیل درخور توجه است:

الف- مرحوم فاطمی از ابتدا علاوه بر ملاحظات شرعی، موادی از قانون مدنی فرانسه و مصر و عثمانی را نیز با نوشته‌های خود تلفیق نموده و قانون مدنی را تهیه کرده است. بنابراین، اینکه گفته می‌شود که مواد تهیه شده توسط مرحوم فاطمی بر اساس اصول فقهیه بوده و سایر حقوقدانان مطالب مربوط به حقوق فرانسه را به آن اضافه کرده‌اند، جای تأمل دارد.

ب- با عنایت به موارد فوق، نگارنده این سطور به دنبال نفی کمک دیگران در تهیه قانون مدنی نیست هر چند که اصل متون ارائه شده به کمیسیونها توسط فاطمی تهیه شده است.

مبحث چهارم - جمع بندی و نتیجه

بنا به اظهار سیدمحمد فاطمی در دفترچه خاطرات خود، در موقع سلطنت مظفرالدین شاه و بر حسب اصرار بعضی از کتابفروشیها کتابهایی راجع به شرعیات و احکام فقهیه برای تدریس در مدارس نوشته و منتشر نموده است.

همچنین بنا به اظهار ایشان در دفترچه خاطرات خود، بعد از سال ۱۳۳۰ قمری (۱۲۹۰ شمسی) شروع به تدوین قانون مدنی نموده است. لازم به ذکر است که نوشتن قانون مدنی به ترتیب مواد قانونی با اصرار آقای

میرزا عیسی‌خان علی‌آبادی که در آن موقع یعنی بعد از ۱۳۳۰^{۳۶}... کابینه وزارت عدلیه بوده، صورت گرفته است. از آغاز سلطنت رضاخان (بیست و چهارم آذرماه ۱۳۰۴) تا زمان دریافت عصای سر مرصع (۴ اردیبهشت ۱۳۰۵) حدود چهار ماه و نیم فاصله است. برای اینکه مشخص شود رضاخان چقدر در تهیه و تدوین قانون مدنی دست داشته، مطالب زیر درخور توجه است.

الف- در ابتدای هر تغییری در حکومتها، بیشتر وقت صاحبان حکومت، به ثبات خود و حکومت سپری می‌شود.

ب- تاریخ درخواست محمد علی فروغی مشخص نیست ولی به هر حال از زمان صدورنامه تا امضای آن، مدتی به طول می‌انجامد. در این مقوله باید تاریخ به قدرت رسیدن رضاخان تا تاریخ درخواست محمد علی فروغی را به حساب آورد که فاصله این مدت، کمتر از زمان قبلی است.

در این زمینه مطالبی از یادداشتهای فاطمی نقل می‌شود:

«شرح ذیل را سمیعی رئیس کابینه نوشته به آقامیرزا محمد لواسانی

قربانت شوم. فرمان آقای آقامیرزا سید محمد قمی صادر و تلواً تقدیم می‌شود. راپرتی برای صدور فرمان به اعلیحضرت همایونی ارواحنا فداه عرض شده است. سوادش را برای اطلاع عالی تقدیم نمودم. امضا»

به هر حال چگونه ممکن است که در ظرف مدت کوتاهی رضاخان دستور تهیه قانون مدنی را صادر و مرحوم فاطمی هم آمادگی این کار را داشته و به تهیه آن اقدام نماید. ضمن اینکه محمد علی فروغی در نامه خود به رضاخان چنین نوشته است: «... تهیه و تدوین قانون مدنی از جمله کارهای مشکلی است که در ممالک اروپا سالها وقت و زحمت دانشمندان معروف را صرف خود نموده. در اینجا هم اگرچه احکام شرع انور و تحقیقات فقها و علما اساس آن را محکم و حتی جزئیات را روشن کرده است لیکن تفرس و تتبع در گفته‌های سابقین و تنظیم و تدوین آنها هم امر بسیار صعب و مشکلی بوده که آقای آقامیرزا سید محمد بخوبی از عهده برآمده‌اند». بنابراین تهیه مواد مذکور در این فاصله، امری محال است.

ج- در قسمتی از فرمان عصای سر مرصع توسط رضاخان چنین آمده است:

«نظر به پاس خدمت... میرزا سید محمد قمی در تهیه و انشاء قانون مدنی که اراده ما به تدارک آن علاقه گرفته بود به دولت شاهنشاهی نموده‌اند...».

اینکه رضاخان از چه موقعی، ارادهاش به تهیه و انشاء قانون مدنی تعلق گرفته مشخص نیست. از همان روزی که به سلطنت رسیده یا وقت دیگر؟ و از چه زمانی مرحوم فاطمی این خدمت را به دولت شاهنشاهی نموده‌اند؟

د- قبل از روی کار آمدن رضاخان یا همان ابتدای سلطنت وی، منصورالسلطنه طی نامه‌ای تقاضای ارسال مواد تهیه شده را نموده و نهایتاً سیدمحمد فاطمی آن را توسط حاج غلامحسین وثیقی به وزارت عدلیه برای استنساخ فرستاده است. در نامه مذکور نیز به این موضوع اشاره شده که:

«جناب مستطاب آقای آقا میرزا سید محمد قمی مستشار دیوان عالی تمیز نمره ۲۰۳۵

سابقاً موادی راجعه به قانون مدنی جنابعالی تهیه و تدوین فرموده‌اید...»

به هر حال محمد علی فروغی به خود اجازه داده است که هم خود و هم رضاخان را در یک کار علمی مدخلیت دهد.

هـ- در انتهای نامه محمد علی فروغی هم، به این موضوع اشاره شده که قانون مدنی را فاطمی تهیه کرده است:

«...در اینجا هم اگرچه احکام شرع انور و تحقیقات فقها و علما اساس آن را محکم و حتی جزئیات را روشن کرده است لیکن تفرس و تتبع در گفته‌های سابقین و تنظیم و تدوین آنها هم امر بسیار صعب و مشکلی بوده که آقای آقامیرزا سید محمد بخوبی از عهده برآمده‌اند...»

و- آخرین نوشته‌ای که از سیدمحمد فاطمی در مورد تهیه قانون مدنی موجود است، مربوط به سال ۱۳۰۶ است که در آنجا نیز تأکید بر این موضوع دارد که مواد مربوط به قانون مدنی را ایشان تهیه کرده و در کمیسیون مربوطه با تغییراتی مواجه شده است.

مطلب مورد نظر چنین است: «برای دهم بهمن ۱۳۰۶ برای مطالعه در قانون مدنی دعوت شدم و این قانون مدنی همان است که سابقاً من ترتیب داده بودم و فی‌الجمله تغییر پیدا کرد».

چنانچه توضیح داده شد، مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی که مربوط به قسمت اموال است و همچنین مواد مربوط به نکاح و طلاق که مواد ۱۰۳۴ تا ۱۱۵۷ قانون مدنی را تشکیل می‌دهند، قبل از روی کار آمدن رضاخان، توسط سیدمحمد فاطمی تهیه شده است.

ضمن اینکه در نامه محمد علی فروغی آمده است «متمم آن هم در دست مطالعه است و امید می‌رود که به زودی حاضر و تقدیم مجلس شورای ملی گردد.»

بنابراین با توجه به ۱۴۶۰ ماده تهیه شده توسط سیدمحمد فاطمی، به نظر می‌رسد بقیه مواد قانون مدنی نیز توسط ایشان و حتی قبل از روی کار آمدن رضاخان، تهیه شده و در سالهای بعد، در کمیسیونهایی، تنظیم و به مجلس شورای ملی تقدیم شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع و مأخذ:

۱. بهرامی احمدی، دکتر حمید، تاریخچه تدوین قانون مدنی، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق(ع)، شماره ۲۴، زمستان ۱۳۸۳.
۲. بهرامی احمدی، دکتر حمید، کلیات عقود و قراردادها، حقوق مدنی «۳»، نشر میزان، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۱.
۳. بهرامی احمدی، دکتر حمید، همایش یکصدمین سال قانونگذاری «مجموعه مقالات»، معاونت پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۶.
- ۴- دفترچه خاطرات مرحوم سید محمد فاطمی قمی.
- ۵- پاشا صالح، علی، سرگذشت قانون، مباحثی از تاریخ حقوق، دورنمایی از روزگاران پیشین تا امروز، سازمان چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
- ۶- روزنامه یومیه ایران، شماره ۲۰۸۹، سال دهم، یکشنبه ۱۲ شوال المکرم ۱۳۴۴ مطابق با ۴ اردیبهشت ۱۳۰۵.
- ۷- جعفری لنگرودی، دکتر محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، کتابخانه ابن سینا، آبان‌ماه ۱۳۴۶.
- ۸- جعفری لنگرودی، دکتر محمد جعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، کتابخانه گنج دانش، چاپ دوم، جلد چهارم، سال ۱۳۸۱.
- ۹- دولت آبادی، دکتر ناصر، «فقه فارسی، سیدمحمد فاطمی قمی»، مؤسسه انتشارات آوای نور، چاپ اول، ۱۳۷۷.
- ۱۰- ساکت، محمد حسین، شخصیت و اهلیت در حقوق مدنی، بهار ۱۳۷۰.
- ۱۱- شایگان، دکتر سیدعلی، حقوق مدنی ایران، چاپخانه مجلس، جلد اول، چاپ سوم، آبان‌ماه ۱۳۲۴.
- ۱۲- صدیق، دکتر عیسی، یادگار عمر، خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق، چاپخانه سازمان سمعی و بصری هنرهای زیبای کشور، جلد اول، آذرماه ۱۳۳۸.
- ۱۳- قانون اساسی و متمم آن، قسمت قوانین مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس شورای ملی، مهرماه ۱۳۴۶ شمسی.
- ۱۴- مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره پنجم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، اسفندماه ۱۳۲۴.
- ۱۵- معین، دکتر محمد، فرهنگ فارسی.

بیتاییدات خداوند تعالی

ما

شاهنشاهی ایران

نظریات خدمت و توثیق اصل و نهش و فضل و نظر بخدمات گرانمایه که جناب طالب علم و فیاض
میرزا سید محمد قاسمی عضو دیوان عالی تبریز در تهیه و تدوین قانون مدنی که از او مایه ارکان علم و کفر بود و دولت شاهنشاهی

پرتال جامع علوم انسانی
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱۳۰۵۴
سپتامبر
۱۳۰۵

بر حسب پیشینیا و جناب اشرف میرزا محمد علی خان فوج و نوری رئیس الوزرا رسال را با عطا می بخشید عصبای مرتفع ترین مقام

سند اعطای یک قبضه عصبای سر مرتفع از رضاخان به مرحوم میرزا سید محمد فاطمی قمی

بخش گزینان که همدهی ۱ و ۶
شماره اول ۱۳۰۲ سلف در بیان عالی کتب
و نیز اداره در اول او را کافی انجام یافتند
بسمه خلق و قضا

۱۱۹۰۵

در تاریخ ۵ آذر ۱۳۰۵ تصدیق

۱۳۱

در ۲۵ مرداد ۱۳۰۵ خان سلف را گزینان در ۲۵

۳۳۳/۱۱۰۳
گزینان در ۲۵ مرداد

در ۱۹ فروردین ۱۳۰۷ ع گزینان کافی در ۲۵

۲۹ فروردین ۱۳۰۷ ع گزینان کافی در ۲۵

گزینان کافی در ۲۵

مهرماه ۱۳۰۷ ع

۱۳۰۵/۵

۲۰۲۷۳

مهرماه ۱۳۰۷ ع گزینان کافی در ۲۵

بازمانده

۲۵

مهرماه ۱۳۰۷ ع گزینان کافی در ۲۵

۲۰ فروردین ۱۳۰۷ ع گزینان کافی در ۲۵

۱۲ فروردین ۱۳۰۷ ع گزینان کافی در ۲۵

۱۵ فروردین ۱۳۰۷ ع گزینان کافی در ۲۵

۱۶ فروردین ۱۳۰۷ ع گزینان کافی در ۲۵

۱۳۰۷ ع

۱۸۳۹ تا ۱۸۷۱

در کتاب اربعین، بودا نیز از دین بودایی نام می‌بردند تا آنکه در سال ۱۸۳۹

در کشور هند مستعده گردیدند

بار دوم در سال ۱۸۳۳، برای اعلام در قانون حاکمان دولت هند در این باره

مذکور است که در این باره در سال ۱۸۳۳ در این باره در این باره

در سال ۱۸۳۹، حکم اباحت شرعیه در این باره در این باره

و در سال ۱۸۳۹، حکم اباحت شرعیه در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

الحمد لله رب العالمین

بنام خداوند متعال
در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

در این باره در این باره در این باره در این باره

پی‌نوشت‌ها:

- ۱ - دفترچه خاطرات مرحوم سید محمد فاطمی قمی - یادگار عمر، خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق، چاپخانه سازمان سمعی و بصری هنرهای زیبای کشور، جلد اول، آذرماه ۱۳۳۸، ص ۲۶۷.
- ۲ - به جای عبارت « مواد ۳۶...» عبارت « اصول ۳۶...» صحیح است.
- ۳ - اصول ۳۶ - ۳۷ - ۳۸ - ۳۹ - ۴۰ متمم قانون اساسی چنین است:

اصل سی و ششم:

سلطنت مشروطه ایران از طرف ملت بوسیله مجلس مؤسسان به شخص اعلیحضرت شاهنشاه رضا شاه پهلوی تفویض شده و در اعقاب ذکور ایشان نسل بعد نسل برقرار خواهد بود.

اصل سی و هفتم:

ولایتعهد با پسر بزرگتر پادشاه که مادرش ایرانی‌الاصل باشد خواهد بود در صورتی که پادشاه اولاد ذکور نداشته باشد تعیین ولیعهد برحسب پیشنهاد شاه و تصویب مجلس شورای ملی بعمل خواهد آمد مشروط بر آنکه آن ولیعهد از خانواده قاجار نباشد ولی در هر موقعی که پسری برای پادشاه بوجود آید حتماً ولایتعهد با او خواهد بود.

اصل سی و هشتم:

در موقع انتقال سلطنت ولیعهد وقتی می‌تواند شخصاً امور سلطنت را متصدی شود که دارای بیست سال تمام شمسى باشد. اگر به این سن نرسیده باشد نایب‌السلطنه‌ای از غیر خانواده قاجاریه از طرف مجلس شورای ملی انتخاب خواهد شد. (این اصل در ۱۸ شهریور ۱۳۴۶ اصلاح شده است)

اصل سی و نهم:

هیچ پادشاهی بر تخت سلطنت نمی‌تواند جلوس کند مگر اینکه قبل از تاجگذاری در مجلس شورای ملی حاضر شود با حضور اعضای مجلس شورای ملی و مجلس سنا و هیأت وزراء بقرار ذیل قسم یاد نماید:

من خداوند قادر متعال را گواه گرفته به کلام الله مجید و به آنچه نزد خدا محترم است قسم یاد می‌کنم که تمام هم خود را مصروف حفظ استقلال ایران نموده حدود مملکت و حقوق ملت را محفوظ و محروس بدارم قانون اساسی مشروطیت ایران را نگهبان و بر طبق آن و قوانین مقرر سلطنت نمایم و در ترویج مذهب جعفری اثنی عشری سعی و کوشش نمایم و در تمام اعمال و افعال خداوند عز شأنه را حاضر و ناظر دانسته منظوری جز سعادت و عظمت دولت و ملت ایران نداشته باشم و از خداوند مستعان در خدمت به ترقی ایران توفیق می‌طلبم و از ارواح طیبه اولیای اسلام استمداد می‌کنم.

اصل چهلم:

همینطور شخصی که به نیابت سلطنت منتخب می‌شود نمی‌تواند متصدی این امر شود مگر اینکه قسم مزبور فوق را یاد نموده باشد.

۴ - مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره پنجم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، اسفندماه ۱۳۲۴، ص ۲۵۴.

- ۵ - یادگار عمر، خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق، چاپخانه سازمان سمعی و بصری هنرهای زیبای کشور، جلد اول، آذرماه ۱۳۳۸، ص ۲۶۶- قانون اساسی و متمم آن، قسمت قوانین مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس شورای ملی، مهرماه ۱۳۴۶ شمسی، ص ۷ مقدمه
- ۶ - یادگار عمر، خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق، چاپخانه سازمان سمعی و بصری هنرهای زیبای کشور، جلد اول، آذرماه ۱۳۳۸، ص ۲۶۷.
- ۷ - یادگار عمر، همان، ص ۲۶۷- قانون اساسی و متمم آن، همان.
- ۸ - دفترچه خاطرات مرحوم سید محمد فاطمی قمی- یادگار عمر، همان، ص ۲۶۷.
- ۹ - قانون اساسی و متمم آن، همان، ص ۳۹.
- ۱۰ - مجدداً این کتاب در سال ۱۳۷۷ به کوشش دکتر ناصر دولت آبادی منتشر شده است. (فقه فارسی، سیدمحمد فاطمی قمی) (به کوشش: دکتر ناصر دولت آبادی، مؤسسه انتشارات آوای نور، چاپ اول، ۱۳۷۷).
- ۱۱ - اول محرم ۱۳۳۰ هجری قمری مصادف با ۲۹ آذرماه ۱۲۹۰ هجری شمسی بوده است.
- ۱۲ - سنبله = شهریور
- ۱۳ - (تذکر نگارنده: بنابراین قانون مدنی قبل از سال ۱۲۹۸ شمسی توسط مرحوم فاطمی تهیه شده است.)
- ۱۴ - میزان = مهر
- ۱۵ - «حمل» اولین برج از بروج دوازده گانه شمسی معادل «فروردین» است. (دکتر محمد معین، فرهنگ فارسی) با توجه به تاریخ درج شده در دفترچه خاطرات سیدمحمد فاطمی در مورد زمان درخواست منصورالسلطنه که عبارت «۱۶ دی ماه ۱۳۰۴» است، بنظر می رسد عبارت «جدی» که معادل «دی ماه» می باشد، صحیح است. به هر حال یکی از دو تاریخ ۱۶ فروردین یا ۱۶ دی ماه صحیح است.
- ۱۶ - در دفترچه خاطرات سیدمحمد فاطمی جای تعداد مواد خالی است.
- ۱۷ - همان.
- ۱۸ - بیست و یکم صفرالمظفر ۱۳۴۵ هجری قمری مصادف با هفتم شهریورماه ۱۳۰۵ هجری شمسی بوده است.
- ۱۹ - دکتر جلال عبده (به نقل از: محمد حسین ساکت، شخصیت و اهلیت در حقوق مدنی، بهار ۱۳۷۰، ص ۳۳.
- ۲۰ - دکتر محمدجعفر جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، کتابخانه ابن سینا، آبان ماه ۱۳۴۶، ص ۵۲۱، شماره ۴۱۲۹.
- ۲۱ - دکتر محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، کتابخانه گنج دانش، چاپ دوم، جلد چهارم، سال ۱۳۸۱، ص ۲۸۵۶، شماره ۱۰۶۳۴.
- ۲۲ - با توجه به اسناد موجود «عصای سرمرصع» صحیح است نه «عصای مرصع».
- ۲۳ - دکتر محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، کتابخانه گنج دانش، جلد چهارم، چاپ دوم، ۱۳۸۱، شماره ۱۰۲۶۳.

- ۲۴ - دکتر سیدعلی شایگان، حقوق مدنی ایران، چاپخانه مجلس، جلد اول، چاپ سوم، آبان ماه ۱۳۲۴، ص ۳۶.
- ۲۵ - رساله دکتری دکتر جلال عبده، فصل اول - در تاریخچه قانون مدنی ایران، چاپ پاریس، ۱۹۳۷ میلادی (۱۳۱۶ هجری شمسی) (به نقل از: علی پاشا صالح، سرگذشت قانون، مباحثی از تاریخ حقوق، دورنمایی از روزگاران پیشین تا امروز، سازمان چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، ص ۲۶۹).
- ۲۶ - دکتر حمید بهرامی احمدی، تاریخچه تدوین قانون مدنی، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، شماره ۲۴، زمستان ۱۳۸۳، ص ۳۳ - دکتر حمید بهرامی احمدی، همایش یکصدمین سال قانونگذاری «مجموعه مقالات»، معاونت پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۶، ص ۲۰۹ (چون در مقاله مزبور، ایرادات عدیده دیگری نیز وجود دارد، پاسخ به آن در یک مقاله مستقلی ارائه خواهد شد).
- ۲۷ - دکتر حمید بهرامی احمدی، تاریخچه تدوین قانون مدنی، همان، ص ۳۸ - دکتر حمید بهرامی احمدی، همایش یکصدمین سال قانونگذاری «مجموعه مقالات»، ص ۲۱۲.
- ۲۸ - دکتر حمید بهرامی احمدی، کلیات عقود و قراردادها، حقوق مدنی «۳»، نشر میزان، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۱، ص ۱۷ پیشگفتار.
- ۲۹ - در مورد تعداد مواد تهیه شده توسط سیدمحمد فاطمی، مطالبی ارائه خواهد شد.
- ۳۰ - در مورد تعداد مواد تهیه شده توسط سیدمحمد فاطمی در گفتار بعد، مطالبی ارائه خواهد شد.
- ۳۱ - فقه فارسی، سیدمحمد فاطمی قمی (به کوشش: دکتر ناصر دولت آبادی)، مؤسسه انتشارات آوای نور، چاپ اول، ۱۳۷۷، ص ۲۲.
- ۳۲ - با توجه به اسناد موجود، از جمله دفترچه خاطرات ایشان، «عصای مرصع» صحیح است نه «عصای مرصع».
- ۳۳ - روزنامه یومیه ایران، شماره ۲۰۸۹، سال دهم، یکشنبه ۱۲ شوال المکرم ۱۳۴۴ مطابق با ۴ اردیبهشت ۱۳۰۵.
- ۳۴ - اول دی ماه ۱۲۹۰ هجری شمسی مصادف با سوم محرم ۱۳۳۰ هجری قمری بوده است.
- ۳۵ - دکتر جلال عبده (به نقل از: محمد حسین ساکت، شخصیت و اهلیت در حقوق مدنی، بهار ۱۳۷۰، ص ۳۲).
- ۳۶ - اول دی ماه ۱۲۹۰ هجری شمسی مصادف با سوم محرم ۱۳۳۰ هجری قمری بوده است.